

הרב שלמה הכהן דוראס

"מנשים באוהל - תבורך" - לתפקידה המרכזי של

האם בחינוך בנותיה ובניה

פתיחה
א. ההבדל שבין הוראת תורה לחינוך
ב. החובה ההלכתית של האם

ג. המציאות ההיסטורית
והמציאותית
ד. יתרונותיה של האם בחינוך
ה. חינוך הבת על ידי האם

פתיחה

שלמה המלך ע"ה מתאר בסוף ספר החכמה והמשל שלו, ספר משלי, את חכמתה של "אשת החיל" שתורת חסד בפיה, ואת הכישרון שלה בהנהגת ביתה. חכמה זו וכשרון זה האופייניים לה, זוכים לאישור ולהלל של בניה ובעלה, ואף להצהרתם כלפיה: "רבות בנות עשו חיל ואת עלית על כולנה!"

רבנו מנחם המאירי, בהקדמתו לפירוש שיר הלל זה לאישה, מדגיש על-פי רוח השיר את המימד הקיים במציאות בבתי ישראל:

"וידוע לפי הנגלה (המציאות) היות קיום הבית והעמדתו בסיבת אשת החיל".

דברים רבים נכתבו ונאמרו על מקומה של האישה ביחס להוראת התורה והחינוך למצוות לבניה ולבנותיה - הן בהתייחסות ההלכתית¹ והן בהתייחסות העיונית, וגם כחלק מהסוגיה הרחבה של מעמד האישה ביהדות. ואולם, המציאות וההיסטוריה מלמדות, כי האישה היא שותפה מלאה לבעל, ואף מרכזית יותר ממנו בחינוך הילדים. וכך כתב ר' משה ב"ר העניך, איש ירושלמי:

"חובת חינוך הבנים מוטלת בעיקר על האם... אם חנכה אותו יפה אומרים הבריות אשרי יולדתו, ואם חנכהו רע אומרים הבריות ארורה זו שילדתו אוי לו שגידלתו".

(ברנטשפיגל [-מראה מצוחצחת] פרק מ"ה)²

מקומה של האם מרכזי בפרט בחינוך הבנות. מעמדן איתן וקובע מאד בחינוך הבית ובהוראת דרך ד'. וכדברי רבנו יונה, באגרת התשובה: "הנשים הצנועות מסבבות התורה והיראה".

¹ מאמר זה מבוסס על מקורות הלכתיים רבים, אך רק חלקם והראשוניים שבהם יצוינו בהערות, על מנת להקל על הקוראות. ההתמקדות תהיה על הפן הכללי יותר-היסטורי-תרבותי.

² הובא ב"מקורות לתולדות החינוך בישראל", א', עמ' 52. ע"פ אבות ב', ח'.

אלא שיש לבחון עובדה בסיסית זו לאור היחס ההלכתי שניתן למעמדה זה. יש לשים לב ליתרונותיה של האם על האב בחינוך הילדים, ובפרט בחינוך הבת שאינו ניתן להיעשות כראוי על ידי האב.

א. ההבדל שבין הוראת תורה לחינוך

האישה פטורה מללמד את בנה תורה, שכן היא אינה מצווה ללמוד בעצמה, והפטור שלה נלמד מן הפסוקים בתורה³, והוא נפסק להלכה על ידי הרמב"ם וכל הפוסקים⁴. אלא שכבר הרחיבו חכמים ופוסקים בעניין הלימוד לעצמה - ממה היא פטורה ובמה היא חייבת⁵. הפוסקים למדו לפטור אותה מלימוד לשם לימוד וממשא ומתן תלמודי, אך חייבו אותה בלימוד רב ומגוון: לימוד אמונה, לימוד מוסר, לימוד הלכות מעשיות עבודה וכו'. היא חייבת ללמוד את כל אותם התחומים שהיא זקוקה להם ושהיא חייבת בידיעתם, לא פחות, ולעיתים יותר, מן האיש⁶. אף בדברים שפטרו אותה מללמוד אותם היא רשאית ללמוד לשם שמים⁷, ואף לקיים את המצוות שהיא פטורה מהן⁸.

אם כן, מה שהיא לא חייבת ללמוד היא גם לא חייבת ללמד. הדבר מסתבר: המחנך והמורה מקנה ממה שיש בו, וממה שהוא מזדהה עמו. אין אדם יכול לתת מה שאין בו, או דבר שהוא חיצוני לו. הן זהו היסוד הפנימי של הדוגמא האישית⁹. אין לחייב אישה, הפטורה מעיון המשא ומתן התלמודי והפסיקה, ללמד ולמסור את הדבר באופן זה לבניה. אך, האם אין ללמוד את ההפך, גם כן, שהדבר שהיא חייבת ללמוד היא חייבת ללמד, על כל פנים, את בניה ואת בנותיה? ואמנם בהלכה אין תמימות דעים בשאלה אם אישה חייבת בחינוך בניה ובנותיה למצוות

³ "ולימדתם אתם את בניכם" (דברים י"א, י"ט), ודרשו חכמים: "כל שאינו מצווה ללמוד אינו מצווה ללמד" (קידושין כ"ט, ע"ב).

⁴ רמב"ם הלכות תלמוד תורה פ"א ה"א; רמ"א יו"ד סימן רמ"ו סעיף ו'.

⁵ עיין במאמרים ומקורות שהובאו בספר "האישה וחינוכה", הוצאת אולפנת אמנה, במאמרים של הרב אברהם שפירא שליט"א, הרב יוסף קפאח זצ"ל, והרב ליכטנשטיין שליט"א ובקובץ "תחומין" ח"י עמ' 249. הפנייה למקורות רבים בענין - עיין בספרי "בית רבן" פ"א סעיף ב', ושם בהערה 14.

⁶ כגון כשרות, טהרת המשפחה וכד'. כתב ר' יונה מגירונדי, ספר היראה: "ולמד לבנותיך הלכות נדה וחלה ואיסור והיתר, דברים הנוהגים בהם, פן יאכילוך דבר אסור או לבני ביתם".

⁷ עיין לעיל הערה 4. ועי' פרישה על יו"ד סימן רמ"ו סעיף ו', ואגרות הראיה ח"ב עמ' ק"ב.

⁸ הפטור: משנה קידושין כ"ט, ע"א; רמב"ם הלכות ע"ז פ"ב ה"ג; שו"ע או"ח סימן י"ז סעיף ב', וסימן תקפ"ט סעיפים ג', ו'. ועי' תוספות עירובין צ"ו, ע"ב, שגם מדרבנן לא חייבה. הטעם שפטרו אותן: אבודרהם סדר תפילות של חול וכלבו סימן ע"ג. ולענין הברכה: עי' בתוספות קידושין ל"א, ע"א ד"ה דלא, ולעומתם בהגהות מיימוניות בשם רש"י הלכות ציצית פ"ג, ומחלוקת שו"ע ורמ"א שם ושם.

⁹ כידוע, דוגמא אישית חיצונית הבאה לשם ה"דוגמא" אינה אמיתית, ובשל כך, גם לא משיגה באמת את מטרתה.

ולדרך ארץ¹⁰. אך אין כוונת הפוטרים אותה להסיר מהאם את האחריות על חינוך ילדיה. זאת ועוד, כותבת הרבנית רבקה בת רבי מאיר מטיקטין, בספרה "מינקת רבקה"¹¹, בנושא חינוך הבנים:

"אם יש לה בנים מגודלים... תשמע איך הם מתפללים ומברכים ולא תסמוך על הרבי... גם הלימוד שהאם לומדת עם בנה הוא מוצלח הרבה יותר מאשר הוא לומד מאחר".

ובהדרכות החינוכיות לר' בנימין וולף, בספר "טהרת הקודש" הוא כותב:

"צריך האב להדריכו... ובכבוד אמו, והיא גם היא תדריך בכל מה

שאפשר לה, כי האישה מסוגלת (יש בה הסגולה) להדריך את בניה".

אם כן, המציאות מטילה אחריות חינוכית כבדה דווקא על כתפיה של האם. אלא, נראה לומר, כי לדעת פוסקים אלו אין אמנם ציווי על האישה לחנך אותם, אך אין זה מתוך הסרת האחריות ממנה¹², אלא שאין צורך לצוותה על כך¹³. הדבר נעשה על ידה ממילא ובאופן טבעי¹⁴. אכן יש צורך לצוות את האב גם על הוראת התורה לבניו וגם על החינוך למצוות על מנת שהדבר יעשה על ידו.

ב. החובה ההלכתית של האם

אכן חלקו הראשוניים והאחרונים אם לחייב את האם, מן הדין, בחינוך בניה ובנותיה למצוות¹⁵. ואמנם חלק מהמחייבים מדגישים, באופן מיוחד, את העובדה שהיא נמצאת אתם תדיר בבית יותר מאשר האב¹⁶. מציאותה של האישה בבית יותר עם הבנים והבנות היא הנותנת לה יתרון רב בחינוך למעשה. ואכן חז"ל העלו על נס את זכותה ואת שכרה של האישה המסייעת ביד בעלה בחינוך הבנים¹⁷. ואולם יש

¹⁰ יש המחייבים אותה, יש הפוטרים אותה, יש המחייבים אותה מדין שליחות של האב, ויש מחייבים אותה כשהילדים יתומים מאב - עי' במקורות שבספרי "בית רבן" פ"א בהערה 7 בהרחבה.

¹¹ ספר מוסר הכתוב יהודית-אשכנזית בשביל נשים על ידי אישה, כרך רביעי שער חמישי.

¹² ובדאי לא מתוך גישה שאין הדבר ביכולתה, ולמותר לציין זאת.

¹³ עיין מהר"ל מפראג דרשה על התורה ד"ה "כה תאמר לבית יעקב" עמ' 27, על הטבעיות המיוחדת של האישה ביחס לתורה, וחובי שיחות הרב צבי יהודה - "איש ואישה".

¹⁴ הרב שאול ישראלי זצ"ל, כתב לחייב את האם בחינוך בניה למצוות, לכל הדעות, מצד ההשפעה הרוחנית של המצוות על הילד אף שפטורה היא מהחינוך אליהן מן הצד ההכרתי. עי' עמוד הימיני סימן נ"ד.

¹⁵ עי' משנה ברורה סימן תרט"ז סק"ה.

¹⁶ שלי"ה שער האותיות אות ד', "דרך ארץ"; וכעין זה מגורת המאור לר"י אבוהב אות קס"ח.

¹⁷ ברכות י"ז, ע"א, ספר החינוך מצווה תי"ט, ולקט מקורות בספרי "בית רבן" פ"א הערה 11.

מחייבים אותה בכך מן הדין, על כל פנים, כאשר הילדים הם יתומים מאב או כאשר האב אינו ממלא את חובתו בחינוכם.¹⁸

ג. המציאות ההיסטורית והמציאותית

במהלך הדורות האם הייתה במרכז החינוך של בניה ובנותיה בהיותם בבית, ובדאגה לשילוחם לבתי חינוך וישיבות.¹⁹ וכך דורשת הגמרא:

"גדולה הבטחה שהבטיחן הקדוש ברוך הוא לנשים יותר מן האנשים, שנאמר (ישעיה ל"ב, ט'): נשים שאננות קומנה שמענה קולי בנות בטוחות האזנה אמרתי. אמר ליה רב לרבי חייא: נשים במאי זכיין? באקרויי בנייהו לבי כנישתא..."

(ברכות י"ז, ע"א)

והדבר היה באחריותה ואף נכלל, במקרים מסוימים, בתקנות הקהל:

"והאם אל תתירשל לשלוח התינוק לבית הספר אפילו יום אחד, אם לא שתתן אמתלא לדבריה, והמלמד יזהירנה על זה".

(תקנות מהחברא קדישא מצדיקי הרבים באמסטרדם)²⁰

גם הדאגה הפיזית והחומרית לילדיה הייתה מוטלת עליה, וכך מתאר נוצרי את הדברים:

"כשם שהאבות היהודיים שוקדים על החינוך הדתי של בניהם כך האמהות הן אומנות מסורות בטיפול הגופני של ילדיהן... אין הן הולכות אחרי מאווי לבן, כי אם מתנהגות על פי דברי החכמים שהורו".

(מקורות לתולדות החינוך בישראל ח"ב עמ' 501)²¹

ועם זאת גם הדאגה לחינוכם ולימודם²² ולעיתים גם ההשגחה התקדמותם וההוראה עצמה.

¹⁸ שו"ע סימן תר"מ סעיף ב' ומ"ב שם סק"ה, אמרי יושר סימן ג', שו"ת עשה לך רב ח"א סימן מ"א למסקנה.

¹⁹ וכך כתב ב"עומר השכחה" לר' אברהם ברי' יעקב גבישון, דף מ"ב, ע"א על המציאות הריאלית בזמנו: "חכמות נשים בנתה ביתה ואולת בידיה תהרסנו" (משלי י"ד, א)... וכמו שאנו רואים היום שכמה נשים פורעות על בניהן לתלמוד תורה ומזהירין אותם להשכים לבית הכנסת ולהעריב, ואביהן וכל רוח אין בקרבן...".

²⁰ דף ה' ע"א. משנת תקכ"ו (1767).
²¹ במאה ה-17 על חייהם של יהודי מרוקו ותוניסיה, ועי' שם בכ"א עמ' 47 מתוך הספר "ברנטשפיגל" לר' משה ברי' העניך איש ירושלמי, על תפקידה של האישה בדאגה החומרית והפיזית לילדיה. ובספר "לב טוב" לר' יצחק ברי' אליקים מפוזנא (כתוב ביהודית-אשכנזית), עמ' 74, כתב: "דרך ארץ לאישה שתשגיח על מעשי ילדיה על מאכלם משקם ושנתם ובייחוד תשגיח עליהם שישבו על יד השולחן בדרך ארץ ובתרבות ובפרט כשהזמנו אורחים אל השולחן".

²² ב"זיכרונות מרת גליקל האמיל", הובא ב"מקורות לתולדות החינוך בישראל" כ"א עמ' 253, היא כותבת: "כאשר גדל בני ר' זנוויל הייתי לוקחת אותו לעיתים עמי ליריד ברונשוויג, אחרי שללמוד לא רצה יהיה נא לפחות מסוגל להיות סוחר. בני ר' משה עסק בתורה בשקידה ושלחתיו לפרנקפורט ללמוד שם בישיבה".

"ואחרי שהניחו ההורים את ראשי היסודות [האלה] של החינוך בלב בניהם הם שולחים אותם לבית הספר. ובכל בוקר בטרם ילכו לשם חובת האם היא לתת להם לאכול דבר מה המצופה בסוכר או בדבש... והיא נותנת לו הוראות איך להתנהג בבית הספר... וגם מזהירה אותו שלא יכלה זמנו בדברים בטלים המפריעים לו או לחבריו. ועוד הוראות כאלה שדאגת האם ואהבתה יכולות להעלותן על לב".

(שם עמ' 500)

ממציאות החיים בה הגברים דואגים לפרנסת הבית ומשמשים כ"שרי החוץ", כמו גם המציאות של הבעל הלומד ומתמיד בתורתו, מטייל באופן כמעט טבעי חלק נכבד מתפקיד חינוך הבנים על האם. וכך הסבירה הרבנית רבקה לנשים את הפסוק 'שמע בני מוסר אביך ואל תיטוש תורת אמך':

"למה כתוב 'תורת אמך' ו'מוסר אביך'? מפני שהאב טרוד בעסקיו ואינו מצוי בביתו אלא לפרקים, ואם הוא רואה בבנו שנוהג שלא כשורה הוא מוכיחו ומייסרו, על האם שהיא תמיד מצויה בבית עליה להשגיח על ילדיה ויש בידה לעשות הרבה מעשים טובים (בחינוך ילדיה)".

(מינקת רבקה" ח"ד, שער חמישי)

עם זאת, יש להדגיש, שאין האיש פטור מחינוך ילדיו ודאגה להתקדמותם הרוחנית כמו החומרית כלל וכלל. אדרבה, עליו יש מצווה מיוחדת ללמדם תורה ולחנכם למצוות²³, ואולי דווקא בשל עיסוקי החוץ שלו יש צורך לצוותו על כך.

ד. יתרוניתה של האם בחינוך

יתרון לאישה על פני בעלה בחינוך הבנים והבנות. כאמור, ישנו השיקול הפשוט, על פי רוב, של הימצאותה של האישה בבית יותר מהאיש²⁴. ואולם שיקול זה הוא "טכני", והוא עשוי להשתנות בנסיבות שונות בהן האב מצוי יותר בבית. הוא נכון רק על דרך כלל. אך שיקול אחר יש כאן, מהותי יותר, ואף הוא מובא אצל רבותינו והפוסקים: האינטואיציה²⁵ האימהית בחינוך והעובדה שהיא "משדלתו בדברים".

²³ קדושין כ"ט, ע"א; רמב"ם הלכות ת"ת פ"א, ה"א; שו"ע יו"ד סימן רמ"ו סעיף א'. ולרוב הראשונים היא מצווה דאורייתא. אך ע"ע תוספות סוכה כ"ה, ע"ב, ד"ה כאן, ר"ן שם ועוד, שהיא מדרבנן. ולענין חיוב חינוך למצוות עיי' יומא פ"ב, ע"א, סוכה מ"ב, ע"א, נזיר כ"ח, ע"ב-כ"ט, ע"א, רמב"ם מאכלות אסורות פי"ז הכ"ז-כ"ח, שו"ע סימן שמ"ג ועוד בפוסקים.

²⁴ עיי' לעיל בהערה 14.

²⁵ על השפעת האם עיי' חולין כ"ד, ע"ב. ועיי' סוכה נ"ו, ע"ב, ורמ"א יו"ד סימן רמ"ו סעיף ו', ובספרי "בית רב" שם שם בהערה 12.

הילדים קולטים את החינוך, ולא רק את הידע, דרך ההזדהות עם האם והקשר אליה. קשה לילדים יותר על פי רוב ליצור הזדהות במידה זו עם האב. "כבד את אביך ואת אמך" – "איש אמו ואביו תיראו". בכבוד הקדים את הציווי כלפי האב, וביראה הקדים את הציווי כלפי האם, כדי לאזן את הטבע הקיים אצל הילד לכבד יותר את האם, ולירא יותר מן האב.²⁶ הקרבה שנוצרת מן הכבוד הטבעי הזה לאם מאפשרת לחינוך הטבעי לחלחל מהר וטוב יותר אל נפש הילד. יתרון ייחודי לאם על פני האב קיים באופן מיוחד בחינוך הבת.²⁷

ה. חינוך הבת על ידי האם

מקומה של הבת בחינוך הוא אצל האם,²⁸ ולכן במקרה של גירושין של בני הזוג הבן נשאר אצל האם עד שיגיע לגיל שש שנים, ואילו הבת נשארת אצל אמה גם אחרי כן, כדי ללמוד ממנה ולהתחנך על ידה.²⁹ האב אינו מסוגל על פי רוב ללמדה כראוי את מלאכות נשים ואת העניינים המיוחדים להן. וכתבה הרבנית רבקה:

"על כן תשתדל [האם] לחנך את בתה למעשים טובים ... ואל תחשוב למה צריכה בתי לעבוד ... ולימדה אותנו תורתנו דרך ארץ מרבקה אמנו שאף שהייתה גברתנית [גבירה, עשירה], כתוב בה: 'ותמהר ותרץ עוד אל הבאר לשאוב ותשאב לכל גמליו'... ואף שלמה המלך כותב על אישה גברתנית: 'חגרה בעוז מתניה ותאמץ זרועותיה'... וירגילה שתהא מכנסת אורחים... ושלא תהא עצלנית והולכת בטל...".

(מינקת רבקה" שם)

וכך כתב בעל ה"פלא יועץ":

"וגם על הבנות חיוב מוטל לחנכן ולהרגילן בכל מלאכות ובכל שלימות ובכל מידות טובות... והחיוב מוטל על אביה ואמה לחנכה ולהרגילה בברכות ההנאות ובתפילות ומצוות נדה חלה ומליחה שתהיה בקיאה בהן. וכל דינים ומצוות הנשים שתהיה מלומדה ובכל מידה ומדה תהא למודה שתהא צנועה ...".

(ערך חינוך)

²⁶ קידושין ל', ע"ב-ל"א, ע"א.

²⁷ ע"י תנחומא נשא סימן ב', סנהדרין ק', ע"ב, ויקר"ר כ"א, ז', שו"ת עשה לך רב ח"ה סימן ע"ד ותורת אמן עמ' 45 סעיף 3.

²⁸ ע"י כתובות ק"ב, ע"ב. ועל פי זה פסק בשו"ת ר"י מיגאש סימן ע"א בשם רב שרירא גאון. שערי צדק, ח"ד שער די סימן מ"ו. ובשו"ת המב"י"ט ח"ב סימן ס"ב, נימק: "שתגדל הבת אצל אמה שתלמוד לה אומנות נשים וצניעות דרך נשים".

²⁹ ע"י שערי עזיאל דיני יתום ויתומה עמ' רפ"ב-רפ"ג בטעם השארת הבנים מגיל 6 אצל האב ובנות ביד האם במקרה של גירושין. שו"ת ר"י מיגאש סימן ע"ט ושו"ת מב"י"ט ח"ב סימן ס"ב, וע"ע בשו"ת רדב"ז ח"א סימן רס"ג.

ואולם מעבר לכך, בדרך כלל, אין הוא מסוגל לרדת לעומק צרכיה, תחושותיה וצורת חשיבתה של הבת בתחומים רבים בשל הבדלים שבין האופי הנשי לאופי הגברי. יש להניח שהאם תכין את הבת טוב הרבה יותר לחיים, להיותה 'אשת חיל' בבגרותה. מהאם היא תקבל את אופי נשיותה ותפקידיה כאם וכרעיה לבעלה לעתיד³⁰. ממנה היא תקבל את "הדוגמא האישית" במובנה האמיתי של קבלת "טבע" הדברים שבמחנך, בשל הזהות והדמיון המנטאלי והרגשי שביניהן.

---

³⁰ חינוך הבת להיותה עקרת בית - ע"י כתובות נ"ט, ע"ב, ופירוש הר"י שטר ז"ל בספר תורת חינוך עמ' ק' הערה 2. חינוך הבת לצניעות - ע"י שבת ס"ה, וסנהדרין ק', ע"ב.